

Јово М. Медојевић ¹	341.485(=163.41)(497.115)"1999/2022"
Универзитет у Приштини	726.025:271.222(497.11)(497.115)"1999/2022"
Природно-математички факултет	271.222(497.11)-523.4/.6(497.115)"1999/2022"
Одсек за географију	<i>Прейходно саопшћење</i>
Косовска Митровица (Србија)	Примљен 29/07/2022
	Измењен 11/11/2022
Мила А. Павловић ²	Прихваћен 11/11/2022
Универзитет у Београду, Географски факултет	doi: 10.5937/socpreg56-39423
Београд (Србија)	
Саша А. Милосављевић ³	
Универзитет у Приштини	
Природно-математички факултет, Одсек за географију	
Косовска Митровица (Србија)	

СОЦИОГЕОГРАФСKE ДЕТЕРМИНАНТЕ УНИШТЕНИХ СРПСКИХ ЦРКАВА И МАНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД 1999. ДО 2022. ГОДИНЕ

Сажетак: Српска православна црква кроз читаво своје духовно, историјско и културно трајање на простору Косова и Метохије дели судбину српског народа. У последње две деценије, од 1999. до 2022. године, сведоци смо да је, истовремено са прогоном православног српског становништва са Косова и Метохије, од стране припадника албанске популације извршено и уништавање српског културног наслеђа, што чини предмет истраживања овог рада. Применом методологије социогеографских истраживања, циљ рада је стицање научног сазнања у функцији непосредне потврде, документовања и презентовања свих до сада познатих случајева злонамерног и тешког уништења, скрнављења и вандализма над српским сакралним наслеђем на простору Косова и Метохије од 1999. до 2022. године, које су учинили припадници албанске заједнице.

Кључне речи: социогеографске детерминанте, Србија, Косово и Метохија, цркве, манастири, девастација споменика

УВОД

Косово и Метохија су кроз своју историју прошли различите фазе, од мирно-допских процеса насељавања и развоја до честих ратних сукоба. Велики број научника се бавио проучавањем Косова и Метохије, као географске и историјске целине.

¹ jovo.medojevic@pr.ac.rs

² mila.pavlovic2@gmail.com

³ sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

У свом делу „Основе за геологију и географију Македоније и Старе Србије”, Јован Цвијић проучава Косово и Метохију као регион Старе Србије који се одликује сложеном морфотектонском и физичко-географском структуром. „Косово, Метохија и Призренска котлина са Подримом чине велику географску целину, за коју се везују шарске жупе: Синирић, Средска и Опоље и лимске жупе Плав и Гусиње. Она је Рогозном чврсто ограђена од Старе Рашке (или Новопазарског Санџака). Са југа је, истина, Шаром и Карадагом ограђена, али су ове пробијене Качаничком клисуром, те су Косово и Метохија у вези са Скопљем и котлинама скопске Старе Србије. Уметнута између рашких крајева, северно од Рогозне и Скопско-тетовске области јужно од Шаре, Косово и Метохија су као богата и пространа географска целина, били централна област српске Немањинске државе, за време њене највеће снаге. У њој су готово сва најважнија места наше велике прошлости Призрен, Ново Брдо, Звечан, Пауни, Пећ, као столица Патријаршије, Грачаница, Дечани и Бањска” (Cвијић, 1906). Милојевић је у својим радовима писао за овај део Србије: „С правом су стари писци ову област називали светим српским крајевима и краљицом и царицом правом Србијом” (Radovanović, 2008). Атанасије Урошевић сматра да се назив Косово јавља тек после битке српске и турске војске 1389. године. За време средњовековне Србије све до поменуте битке ова област, са једним сумњивим изузетком, није ниједном поменута под називом Косово. (Urošević, 1964). Косово и Метохија су ушли у састав Србије после балканских ратова 1912/1913. године.

Назив Метохија у географској литератури први пут се спомиње за време српске средњовековне државе. Тај појам је означавао црквене и манастирске поседе и економије, различите величине и ранга у хијерархији црквених и манастирских властелина (Pavlović, 2019). Грујић сматра да је „метох” преузет из грчког језика са истим значењем. Касније је метохом називан сваки манастир који су ктитори или владари приложили другом већем манастиру. У средњем веку су сви већи манастири имали неколико метоха. Ако црквена села нису била на окупу, већ су била разбацана по разним крајевима, тада је за сваки крај посебно означававана метохија. С обзиром на велику густину и концентрацију манастирских и црквених метоха (Метохија), који се наводе у владарским повељама (хрисовуљама) од Стефана Немања па до последњих Немањиних, као и у повељама кнежева, деспота и великих властелина Хребељановића, Лазаревића, Бранковића и др., читава област Метохијско-призренске котлине добила је назив Метохија (Grujić, 1927).

Овај појам се јавља у радовима домаћих и страних аутора током XIX и почетком XX века. У српском Рјечнику Вука Караџића из 1818. и 1852. године појављује се термин Метохија (Stojančević, 1994). За време турске владавине назив Метохија увелико је био прихваћен код српског становништва, као и у стручној и путописној литератури. После балканских ратова и између два светска рата појам Метохија има широку употребу.

„Од албанских усељеника у Метохију, донекле спонтано, а од друге половине 60-их година XX века, под деловањем албанског сепаратистичког покрета и његових интелектуалних кругова, назив Дукађини потискује назив Метохије, како у стручним радовима тако и у медијима, да би 1968. године овај појам био искључен из званичног назива покрајине. Уставом Републике Србије из 1990. године, назив

Метохија је враћен у званични назив покрајине. У преамбули Устава суверене државе Републике Србије, из октобра 2006. године, стоји да је „Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије у оквиру суверене државе Србије”, чиме се највишим државноправним актом потврђује пун назив српске јужне покрајине, који тачно одржава њен историјски, културни и антропогеографски идентитет” (Radovanović, 2008).

У условима нестабилних историјских, културних и антропогеографских процеса, српско становништво оставило је бројне и необориве доказе о нераскидивости Косова и Метохије са осталим деловима Србије. О томе најбоље говоре подаци да су Срби током своје историје на овим просторима били познати градитељи задужбина српских владара. Међутим, у последњој деценији XX века и првим деценијама XXI века српска и светска јавност биле су сведоци рушења највећег броја српских задужбина, почев од средњег века до данас.

Социогеографски идентитет Срба на Косову и Метохији илуструје и преко 1500 утврђених културних добара (манастири, цркве, гробља итд.) која сведоче о вековном присуству српског народа и православне вере на овом простору и њихове материјалне и духовне културе, као дела укупне европске културне баштине настале у преплитању утицаја источне и западне хришћанске религије и културе” (Nikolić et al., 2021). У периоду 1999–2022. године на Косову и Метохији⁴ систематски је уништавано српско православно хришћанско наслеђе. То представља преседај у новијој историји Европе (Medojević & Milosavljević, 2019, стр. 266). Тема девастације културног наслеђа на простору АП Косово и Метохија и раније је била предмет истраживања. Објављено је неколико посебних публикација, које на директан или индиректан начин обрађују тему уништавања српских цркава и манастира на Косову и Метохији: публикацијом „Распето Косово – оскрнављени и уништени православни српски храмови и манастири (јун 1999. до мај 2001. године)” обухваћено је 107 храмова (Folić, 2001).⁵ О уништавању цркава и манастира на КиМ пише и Милан Ивановић 2013. године у својој монографији „Метохија – споменици и разарања 1923–2011”. До данас, најсадржајнији списак са 110 уништених, спаљених, демолираних и опљачканих цркава од 15. јуна до 10. маја 2003. године, објавила је Српска православна црква у свом „Меморандуму о Косову и Метохији” (Holy Synod of Bishops, 2003).

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

Овим радом обухваћено је 137 српских цркава и манастира у 109 насеља на Косову и Метохији. Изворе података о девастацији⁶ културног наслеђа пронашли смо у извештајима Епархије рашко-призренске, званичним подацима Владе Републике Србије о уништеним и оштећеним културним добрима на територији Аутономне

⁴ КиМ је скраћеница за Косово и Метохија

⁵ Публикација је имала два издања у 1999. години и штампана је у српско-немачком, српско-енглеском и српско-грчком преводу, а 2001. године штампано је издање на руском језику. Све податке је сакупила и фотографисала Епархија рашко-призренска.

⁶ Девастација (лат. *devastatio*) означава пустошење, уништавање.

Покрајине Косово и Метохија од 1999. до 2022. године, дневној штампи која је свакодневно објављивала информације о уништавању српских цркава и манастира и на основу сопствених теренских истраживања. Циљ рада је састављање свеобухватог пописа сакралних споменика Српске православне цркве по насељеним местима на Косову и Метохији. Над овим споменицима су извршени различити видови уништавања: пљачка покретног блага, скрнављење светиња, паљење храмова и пратећих објеката, минирање, разношење остатака, чишћење терена и уклањање трагова постојања у периоду од 1999. до фебруара 2022. године. Такође, циљ рада је и детерминисање Косова и Метохије као географске регије, која чини неодвојиви део Републике Србије и нераскидиву везу са Србима који живе ван Покрајине. Социогеографска истраживања имала су за циљ да се укаже на „колективно памћење” Срба, народно вишевековно окружење и монументалност српских културних добара⁷. Поред тога, циљ је био да се укаже на споменички идентитет и идеал духовности, архитектуре, повезивање прошлости, садашњости и будућности. Истовремено, циљ је указивање на значај културног и духовног наслеђа у функцији социјалне димензије одрживог развоја Срба на простору Косова и Метохије. Један од главних циљева је и да се укаже на ирелевантност аспирација и тенденција привремених косовских власти да је српска културна баштина њихова – албанска баштина. Девастиране цркве и манастири систематизовани су по насељеним местима (по азбучном реду) на Косову и Метохији.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

На територији историјско-географске регије Косова и Метохије и у административном смислу јужне покрајине Србије има укупно 1449 насеља по попису из 2011. године. По свом постанку, насеља Косова и Метохије су доста стара. О њиховој старости најбоље сведочи попис области Бранковића, из 1455. године, јер се многа садашња насеља тада помињу. Због етничке хетерогености, становништва насеља су албанска, српска староседелачка, мешовита или насељеничка (настала у међуратном периоду колонизацијом Срба и Црногораца). Оваква слика насеља била је присутна све до последње деценије XX века. Међутим, познати догађаји (ратни сукоби) условили су да су то углавном албанска насеља, изузев појединих енклава у којима је већинско српско становништво (северни део Косова – општине Звечан, Лепосавић и Зубин Поток, Грачаница, Сиринићка жупа, Гораждевац, Осојане, Велика Хоча итд.). Брзо популационо увећавање је карактеристика свих косовских и метохијских насеља (Pavlović, 2019).

⁷ Законом о културним добрима Републике Србије („Сл. гласник РС”, бр. 71/94, 52/2011 – др. закони, 99/2011 – др. закон и 6/2020 – др. закон) – Културна добра су ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту утврђену овим законом. Културна добра, у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, јесу: споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места – непокретна културна добра; уметничко-историјска дела, архивска грађа, филмска грађа и стара и ретка књига – покретна културна добра. Културна добра, у зависности од свог значаја, разврставају се у категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја.

За време ратних сукоба и прогона Срба у новијој историји, у другој половини XX века и у првој деценији XXI века систематски су уништавани докази староседелачког српског идентитета на Косову и Метохији. У том рушилачком процесу, поред прогона становништва и паљења имовине, уништавани су цркве и манастири (в. Табела 1), који су један од најпоузданијих доказа о српском староседелачком статусу. Процес скрнављења и уништавања српских светиња наставаљен је и током друге и почетком треће деценије XXI века.

Насеља у којима су уништене српске црква и манастири су: Бабљак (S.K., 2019), Белица (Folić, 2013, стр. 35), Бело Поље (Government of the Republic of Serbia [GRS], 2004), Бинач (Ћур, 2017), Бузовик (Folić, 2001, стр. 23; GRS, 2004), Брод (GRS – Office for Kosovo and Metohija [OK and M], 2022), Брњача (GRS, 2004), Вараче (GRS – OK and M, 2022), Велика Река (Folić, 2001, стр. 20), Витомирица (Folić, 2001, стр. 37), Вучитрн (GRS, 2004), Гатње (Folić, 2001, стр. 31), Гојбуљи, Горња Гуштерица (GRS – OK and M, 2022), Горња Пакашница (Folić, 2001, стр. 38), Горња Србица (Folić, 2001, стр. 30), Горњи Ливоч (GRS, 2004), Горње Неродимље (GRS, 2004; Katarina, 2016, 4. novembar), Горњи Закут (Folić, 2001, стр. 44), Гребник (Folić, 2001, стр. 34), Грмово (Folić, 2001, стр. 27), Грнчар⁸ (GRS, 2004), Ђилане (GRS, 2004), Дворане (GRS, 2004), Добра Вода (GRS, 2004), Добрчане (Folić, 2001, стр. 29), Долац (GRS, 2004), Доња Битиња (GRS – OK and M, 2022), Доње Неродимље (VRS, 2004), Доњи Ратиш (Folić, 2001, стр. 37), Доња Слапашница (GRS, 2004), Доња Шипашница (Beta, 2019, Mart 17), Дреновце (GRS – OK and M, 2022), Дрсник (GRS, 2004), Драјковце (GRS – OK and M, 2021), Ђаковица (GRS, 2004, в. фотографију 1), Ђураковац (GRS, 2004), Жегра (GRS, 2004), Живињане (Archives, 2009), Житиње (Folić, 2001, стр. 34), Заскок (Folić, 2001, стр. 27), Зочиште (GRS, 2004), Зупче (GRS – OK and M, 2022), Јагњеница (GRS – OK and M, 2022), Качаник (Folić, 2001, стр. 32), Кијево (Folić, 2001, стр. 27, в. фотографију 2), Клина (Folić, 2001, стр. 28), Клокот (GRS, 2022), Косовска Каменица (GRS, 2004), Косовска Митровица (GRS, 2004), Кориша (GRS, 2004), Кош (Folić, 2001, стр. 34), Леочина (Jeftić, 2011), Локвица (Jeftić, 2011), Лоћане (GRS, 2004), Љубижда (GRS, 2004), Љубово (Archives, 2009), Млечане (GRS, 2004), Мушниково (Archives, 2009), Муштутиште (Archives, 2009, в. фотографију 3), Накло (Folić, 2001, стр. 20), Некодим (GRS, 2004; GRS – OK and M, 2022), Новаче (Folić, 2001, стр. 25), Обилић (Archives, 2009), Оптеруша (Radić, 2014; Archives, 2009), Осојане (Folić, 2001, стр. 23; Kosovo. Net., 2001), Паргеш (GRS – OK and M, 2022), Петрич (Folić, 2001, стр. 17, в. фотографију 4), Петровце (Folić, 2001, стр. 20), Пећ (GRS, 2004), Пећка Бања (Archives, 2009), Пискота (GRS, 2004), Подгорце (Archives, 2009), Подграђе, Подујево (Folić, 2001, стр. 20; Beta, 2019, Mart 17), Помазатин (Archives, 2000), Поповљане (GRS, 2004), Поткаљаја (Jeftić, 2011), Приштина (GRS, 2004; Folić, 2001, стр. 29), Пустеник, Призрен (GRS, 2004, в. фотографију 5), Ракиница (GRS, 2004), Ретимље (Archives, 2009), Речани (GRS, 2004), Рудник (Folić, 2001, стр. 36), Самодрежа (GRS, 2004), Сига (GRS, 2004), Сићево (GRS, 2004), Словиње (GRS, 2004), Смаћ (Folić, 2001, стр. 30), Софтовић (GRS, 2004), Србица (GRS, 2004), Средска (Srpska pravoslavna crkva, 2014), Српски Бабуш (Folić, 2001, стр. 16), Сува Река (Folić, 2001, стр. 16), Сушица (Srpska pravoslavna crkva, 2016), Талиновац

⁸ Од 1975. године село Грначер носи назив Грнчаре.

(GRS, 2004; GRS – OK and M, 2022), **Урошевац** (GRS, 2004), **Церница** (GRS, 2004), **Чабић** (GRS, 2004; GRS, 2004), **Шареник** (Folić, 2001, str. 13), **Шилово** (GRS – OK and M, 2022), **Штимље** (GRS, 2004) (в. Карта 1).

ДИСКУСИЈА

Социогеографски простор Косова и Метохије представља област која испуњава све критеријуме да презентује своје културно наслеђе као јединствено сведочанство о српској културној традицији и цивилизацији. Изузетни примери сакралног грађитељског наслеђа представљају симболе српске духовности, културе и идентитета Срба, који су данас већим делом физички протерани са овог геопростора. Српски манастири Високи Дечани, Грачаница и Пећка патријаршија и Црква Богородице Љевишке културна су добра на територији Косова и Метохије која су 2004. односно 2006. године уписана на Листу светске културне баштине Унеска, под обједињеним називом „Средњовековни споменици на Косову”. Српски репрезентативни средњовековни манастири својим вредностима увелико надилазе локалне и регионалне оквири и представљају врхунац византијско-романичке културе, с јединственим стилем фреско-сликарства који је настао на Балкану од XIII до XVII века.

Политичке и друштвене промене које су наступиле након 1999. године довеле су до веома сложених социогеографских процеса на простору АП Косова и Метохије са израженом тенденцијом да промене социогеографску одрживост Срба и српског идентитета на Косову и Метохији.

У периоду од 1999. до 2022. године уништен је на простору Косова и Метохије велики број српских православних богомоља. Прогон Срба са вековних огњишта од стране Албанаца, затим уништавање српских цркава, манастира, кућа, гробља има јасну намеру да са лица земље избрише српско православно хришћанско наслеђе. Поражавајућа је чињеница, да је до данас јако мали број починилаца идентификован и изведен пред лице правде за почињена недела. „Иако су све водеће међународне политичке личности јасно и јавно осудиле уништавање српских храмова на КиМ и назвале га 'организованим', нико од организатора није процесуиран и под истрагом” (Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church, 2015). Српски сакрални споменици културе на најочигледнији начин указују на историјски и културни значај простора Косова и Метохије. То је баштина која чини неодвојиви део целокупне српске културне баштине. Истраживања над уништеном српском културном баштином указују да је под хитно неопходна константна и свеобухватна стручна и научна валоризација културне баштине на Косову и Метохији – као дела светске културне баштине и хришћанске традиције. С обзиром да је протераним српским стручњацима забрањен приступ и рад на културним добрима на КиМ, неопходно је упознавање светске јавности о трајним и свеобухватним последицама страдања Срба и српског идентитета на Косову и Метохији. Неопходно је увођење свих девастираних цркава и манастира Српске православне цркве са територије АП Косова и Метохије у интернационални регистар „ICOMOS National Committees – Heritage risk program” (ICOMOS, 2019), јер постоји оправдана бојазан од измене постојећег стања. Због недостатка свеобухватног пописа српског културног наслеђа, које је подложно

уништавању, вандализму, крађи и другим деструктивним активностима, неопходно је урадити детаљан попис – катастар непокретности свих српских храмова на простору АП Косова и Метохије. Такође, неопходно је сачинити план којим би се осигурала редовна инспекција локација на којима се налазе српски храмови.

ЗАКЉУЧАК

На основу Стратегије одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију (Službeni glasnik Republike Srbije br. 32, od 14. 05. 2010) и сопствених истраживања, јасно је да: „Стратегија промовише мултиетничност, верску и културну разноликост, као основе демократске и општеприхваћене европске вредности које представљају предуслов за суживот свих њених грађана”. Из званичне документације јасно се види да промовисани принципи Стратегије ни у једном сегменту нису заживели, нити су испоштовани, пре свега од стране већинског народа на Косову и Метохији – албанског становништва, као и органа привремене власти самопроглашене државе Косово. О томе у каквом се положају налази српско становништво на Косову и Метохији сведоче и подаци изнети у тексту овог рада. Приказан је само један сегмент терора над српским становништвом и угрожавања његове безбедности и опстанка на вековним огњиштима.

Поред свих на папиру промовисаних мера, за одрживи опстанак и повратак становништва у ову покрајину Србије ниједан од услова није остварен. Једна од главних предвиђених мера је обезбеђивање сигурности за сопствени живот и имовину српског становништва и других мањина, али и подизање економске снаге српског становништва. Само на овакав начин обезбедила би се перспектива и будућност пре свега младим људима и породицама, да се врате или остану на Косову и Метохији. Стварањем услова и перспектива за опстанак српског становништва на Косову и Метохији, отвара се и простор за повратак избеглог становништва.

Суштина опстанка и повратка српског становништва, али и бољи живот албанског и неалбанског становништва на Косову и Метохији је у економском преображају и развоју овог дела Србије. То је могуће реализовати кроз формирање јаког приватног сектора, развој предузетништва, али и стварање малих и средњих предузећа. Та мала и средња предузећа требало би да буду главни покретачи економског развоја покрајине.

Нажалост, стратегије и многе предложене мере остале су „мртво слово на папиру”.

Врло сложени социогеографски процеси који се одвијају у овој покрајини, а без назнака за променама, још више усложњавају и међунационалне односе на Косову и Метохији. О томе најбоље сведочи податак да је у периоду 1999–2022. године систематски уништавано српско културно наслеђе. Таква појава, у савременим цивилизованим друштвима, представља преседан у новијој историји Европе. Двадесет и три године након НАТО агресије и сукоба на територији Аутономне покрајине Косова и Метохије, може се констатовати да нигде у Европи не постоји таква социогеографска сегрегација као што је случај са овом територијом Републике Србије. Преко 200.000 расељених становника живи ван граница својих домова. Нигде данас

у свету није регистровано такво етничко чишћење градова и села као што је случај са Србима и српским насељима на Косову и Метохији. Безбедносни услови и сви социолошки фактори, који су од значаја за одрживи развој Срба, данас су угрожени на Косову и Метохији. Истовремено и социодемографске детерминанте указују на веома сложене процесе који су задесили српску заједницу на територији АП Косова и Метохије у периоду 1999–2022. године. Они су испољени животом Срба у енклавама, без људског достојанства, прогонима, убијањима, паљењем српских кућа, српских цркава, манастира, уништавањем гробља и непостојањем услова за повратак на своја вишевековна огњишта.

Такође, социогеографске детерминанте уништених српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године указују на недвосмислено постојање и трајање српског културног наслеђа и на најбољи начин сведоче о вредностима српске нације и вишевековног српског континуитета на простору Косова и Метохије. Стечена социогеографска сазнања, базирана на објективном научном сазнању о девастираним црквама и манастира, треба да послуже у детерминисању улоге коју је имало и има сакрално наслеђе на простору Косова и Метохије. Свакодневна животна пракса указује на својеврсну голготу Срба и српске културне баштине. Оријентисана пажња на 137 девастираних српских цркава и манастира у 109 насеља на Косову и Метохији даје валидне научне социогеографске резултате за формирање слике о висококонфликтном друштву и застоју хумане заједнице која егзистира на Косову и Метохији. Забрињава друштвена заједница у којој се јавља убрзан темпо свакодневне девастације српских светиња, као и нехуман однос према свему што је српско. Проблематичан је развој будућих односа Срба и Албанаца. Несагледиве су последице до којих могу да доведу етнички конфликтни на Косову и Метохији. Влада Републике Србије предузима низ мера и активности кроз имплементацију „Стратегије одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију” (GRS, 2010), чији је циљ да омогући одрживи опстанак и повратак на територију покрајине како Срба, тако и припадника других националних мањина. Српски историјски и културни споменици на Косову и Метохији представљају непоновљив доказ стваралаштва у разним историјским епохама и зато је очување, заштита и обнова српске културне и верске баштине веома значајна за опстанак српског народа, државе и Српске православне цркве.

Jovo M. Medojević⁹
University of Priština, in Kosovska Mitrovica
Faculty of Sciences and Mathematics, Department of Geography
Kosovska Mitrovica (Serbia)

Mila A. Pavlović¹⁰
University of Belgrade, Faculty of Geography
Belgrade (Serbia)

Saša A. Milosavljević¹¹
University of Priština, in Kosovska Mitrovica
Faculty of Sciences and Mathematics, Department of Geography
Kosovska Mitrovica (Serbia)

SOCIO-GEOGRAPHIC DETERMINANTS OF DESTROYED SERBIAN CHURCHES AND MONASTERIES IN KOSOVO AND METOHİJA FROM 1999 TO 2022

(Translation *In Extenso*)

Abstract: Throughout its spiritual, historical, and cultural life in the territory of Kosovo and Metohija, the Serbian Orthodox Church has shared fate with the Serbian people. In the past two decades, from 1999 to 2022, in addition to persecutions of the Serbian Orthodox population in Kosovo and Metohija by the local Albanians, we have also witnessed extensive destruction of Serbian cultural heritage, which is the research subject of this paper. With the application of the social and geographic research methodology, the aim of this paper is to gain scientific insight for the purpose of direct confirmation, substantiated by relevant documents, and presentation of all known cases of aggravated and substantial destruction, desecration, and vandalism of Serbian sacral heritage committed by members of the Albanian community in the territory of Kosovo and Metohija between 1999 and 2022.

Keywords: socio-geographic determinants, Serbia, Kosovo and Metohija, churches, monasteries, devastation of monuments

INTRODUCTION

Throughout its history, Kosovo and Metohija has gone through different stages, ranging from peacetime processes of settling and development to frequent armed conflicts, i.e., wars. A large number of scientists have done research on Kosovo and Metohija as a geographic and

⁹ jovo.medojevic@pr.ac.rs

¹⁰ mila.pavlovic2@gmail.com

¹¹ sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

historical unit. In his book *Basics of Geography and Geology of Macedonia and Old Serbia*, Jovan Cvijić studies Kosovo and Metohija as a region of Old Serbia, characterized by a complex morphotectonic and physical-geographic structure. "Kosovo, Metohija and the Prizren Basin, including Podrim, form a large geographical unit, with which the following Mount Šar counties (in Serbian: *župa*) are connected: Sinirić, Sredska, and Opolje, as well as the Lim River *župas* of Plav and Gusinje. Mount Rogozna forms a solid shield that separates it from Old Raška (or Novi Pazar Sandžak). Admittedly, Mount Šar and Karadag enclose it from the south but these are penetrated by Kačanik Gorge, so Kosovo and Metohija are connected to Skopje and the basins of Skopje Old Serbia. Nested between Raška regions, north of Mount Rogozna and the Skopje-Tetovo region south of Mount Šar, Kosovo and Metohija, as a bountiful and vast geographical unit, was the central region of the Serbian Nemanjić State when it was at its strongest. This is where almost all places from our glorious past are located: Prizren, Novo Brdo, Zvečan, Pauni, Peć, as the seat of the Patriarchate, the monasteries of Gračanica, Dečani, and Banjska" (Cvijić, 1906). In his papers about this part of Serbia, Milojević writes: "Rightfully, the authors of times past called this area 'Serbia's holy region', 'the Queen' and 'the Empress', true Serbia" (Radovanović, 2008). Atanasije Urošević believes that the name Kosovo did not emerge until after the battle between the Serbian and Turkish armies of 1389. During Medieval Serbia, until the above-mentioned battle, this region, with one dubious exception, had never once been mentioned under the name Kosovo. (Urošević 1964). Kosovo and Metohija became a part of Serbia after the Balkan Wars of 1912/1913.

In geographical literature, the name Metohija was first mentioned during the Serbian Medieval state. This term denoted church and monastery estates and agricultural holdings of various sizes and rank in the hierarchy of church and monastery gentry (Pavlović, 2019). Grujić thinks that the word "metoh" was taken from a Greek word of the same meaning. The word *metoh* was later used for every monastery that *ktitors* or rulers attached to another, larger monastery. In the Middle Ages, all larger monasteries had several *metohs*. If church villages were not closely grouped but instead were scattered in various areas, then such area was separately designated as a *metoh*. Since monastery and church *metohs* (Metohija) were very dense and closely concentrated, which was noted in rulers' charters (golden bulls) starting from Stefan Nemanja to the last rulers of the Nemanjić family, as well as those of princes, despots and the major ruling families of Hrebeljanović, Lazarević, Branković etc., the entire area of the Metohija-Prizren Basin was named Metohija (Grujić, 1927). This term was used in the works of Serbian and foreign authors during the 19th century and at the beginning of the 20th century. The term "Metohija" is also found in the *Serbian Dictionary* by Vuk Karadžić (editions of 1818 and 1852) (Stojančević, 1994). During the Turkish rule, the name "Metohija" was already widely accepted by the Serbian population, as well as in scientific and travel literature. After the Balkan Wars and between the two world wars, the term "Metohija" was widely used.

"From Albanian settlers in Metohija, spontaneously to an extent, and starting from late 1960s, influenced by the activities of the Albanian separatist movement and their intellectual circles, the name 'Dukagjin' increasingly replaces the name Metohija, both in scientific papers and in the media, only for this term to be formally removed from the official name of the Region. The name Metohija was re-established as part of the official name of the Region with the Constitution of the Republic of Serbia of 1990. The preamble

of the Constitution of the sovereign state of the Republic of Serbia of 2006 reads as follows “The Region of Kosovo and Metohija is an integral part of the territory of Serbia, within the sovereign state of Serbia”, thus confirming with the highest state and legal act the full name of the Southern Serbian Region, which accurately reflects its historical, cultural, anthropological, and geographical identity” (Radovanović, 2008).

In the circumstances of volatile historical, cultural, and anthropogeographic processes, the Serbian population has left innumerable and irrefutable evidence of Kosovo and Metohija’s inseparability from other parts of Serbia. This is best illustrated by the data that throughout their history in these territories, Serbs were known for building endowments of various Serbian rulers. However, in the last decade of the 20th century and first decades of the 21st century, Serbian public and the public worldwide witnessed the demolition of the largest number of Serbian endowments from the Middle Ages to date.

Socio-geographic identity of Serbs in Kosovo and Metohija is also proven by more than 1,500 registered cultural heritage sites (monasteries, churches, cemeteries, etc.), all of which confirm centuries-long presence of the Serbian people and Orthodox faith in this region and their tangible and spiritual culture, as part of European cultural heritage that was engendered as a result of interweaving of Eastern and Western Christian religion and culture” (Nikolić et al., 2021). Serbian Orthodox Christian heritage was systematically destroyed in Kosovo and Metohija¹² during the period 1999–2022. This stands for a precedent in recent European history (Medojević and Milosavljević, 2019, p. 266). The topic of the devastation of cultural heritage in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija was subject of earlier research as well. A number of publications were released dealing, either directly or indirectly, with the topic of the destruction of Serbian churches and monasteries in Kosovo and Metohija. The publication *Crucified Kosovo - Destroyed and Desecrated Serbian Orthodox Churches in Kosovo and Metohija* (June 1999 - May 2001) lists 107 churches and monasteries (Folić, 2001).¹³ Milan Ivanović wrote about the destruction of churches and monasteries in Kosovo and Metohija in 2013 in his monograph *Metohija - Monuments and Destructions 1923–2011*. The most comprehensive list to date of 110 destroyed, burnt down, demolished, and looted churches between 15th June and 10th May 2003 was published by the Serbian Orthodox Church in its *Memorandum on Kosovo and Metohija* (Holy Synod of Bishops, 2003).

THEORETICAL-METHODOLOGICAL FRAMEWORK OF THE PAPER

This paper includes 137 Serbian churches and monasteries in 109 populated places in Kosovo and Metohija. The sources for data on the devastation of¹⁴ cultural heritage were found in the reports compiled by the Eparchy of Raška and Prizren, official data released by

¹² K & M is an abbreviation for Kosovo and Metohija

¹³ There were two editions of this publication in 1999. It was printed in Serbian-German, Serbian-English, and Serbian-Greek translations, while the edition in Russian was printed in 2001. All data were collected, and photographs were taken by the Eparchy of Raška and Prizren.

¹⁴ Devastation (from the Latin word *devastatio*) means ravaging, destruction.

the Government of the Republic of Serbia on destroyed or damaged cultural property in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija between 1999 and 2022, as well as the daily press releases of information on the destruction of Serbian churches and monasteries, and also based on personal research conducted in the field. The aim of this paper is to compile a comprehensive list of sacral monuments of the Serbian Orthodox Church in populated places in Kosovo and Metohija. Different types of destruction were inflicted on these monuments: looting of movable cultural treasure, desecration of churches and monasteries, arson of churches and monasteries and the adjoining buildings, destruction by explosives, taking debris, clearing holy site areas and removal of any trace of existence during the period from 1999 to February 2022. Furthermore, the aim of this paper is also to determine Kosovo and Metohija as a geographic region which constitutes an inseparable part of the Republic of Serbia and an unbreakable bond with Serbs living outside the Autonomous Province. The purpose of socio-geographic research is to highlight the Serbs' "collective memory", many centuries of living in this environment and monumentality of Serbian cultural heritage¹⁵. In addition to this, the aim is also to indicate the identity of monuments and the ideal of spirituality, architecture, connection between the past, present and future. At the same time, the paper is aimed at stressing the importance of cultural and spiritual heritage with the role of a social dimension of sustainable development of the Serbian population in Kosovo and Metohija. Furthermore, one of the main objectives is to emphasize the irrelevance of aspirations and tendencies of interim Kosovo authorities to show that Serbian cultural heritage is actually Albanian heritage. Devastated churches and monasteries are listed systematically (in alphabetical order) per populated place in Kosovo and Metohija.

RESEARCH RESULTS

In the territory of the historic and geographic region of Kosovo and Metohija, as well as in administrative terms of the southern Autonomous Province of Serbia, there is a total of 1,449 populated places, according to the 2011 census. Based on when they first formed, the populated places in Kosovo in Metohija are quite old. How old they are is best confirmed by census of the Branković family areas of 1455, since many of currently populated places were mentioned back in that day. For reasons of ethnic heterogeneity, these places are inhabited by Albanian, native Serbian, mixed and resettled population (settlers who were brought here from Serbia and Montenegro in the interwar period). This was the situation until the last decade of the 20th century. However, the events we are all familiar with (i.e., war conflicts) resulted in these places becoming mainly populated by Albanians, with the

¹⁵ The Law on Cultural Property of the Republic of Serbia (*"Official Gazette of the Republic of Serbia"*, Nos. 71/94, 52/2011 - other law, 99/2011 - other law and 6/2020 - other law) - defines cultural property as items and creation of tangible and spiritual culture of general interest that enjoy special protection pursuant to this Law. Cultural property, depending on its physical, artistic, cultural, and historical features, are the following: monuments of culture, spatial cultural-historical units, archaeological sites, and sites of exceptional importance - immovable cultural property; art-historic pieces, archival material, film material and old and rare books - movable cultural property. Cultural property, depending on its importance, is divided into various categories: cultural property, cultural property of great importance, and cultural property of exceptional importance.

exception of enclaves in which the majority population is Serbian (northern part of Kosovo - the municipalities of Zvečan, Leposavić and Zubin Potok, Gračanica, Sirinička Župa, Goraždevac, Osojane, Velika Hoča, etc.). A sharp increase in the number of inhabitants is characteristic of all Kosovo and Metohija populated places (Pavlović, 2019).

During the armed conflict, i.e., war, and persecution of Serbs in recent history, in the second half of the 20th century and the first decade of the 21st century, evidence of native Serbian identity in Kosovo in Metohija was systematically destroyed. Within this destruction process, apart from the persecution of Serbian population and burning down property, monasteries and churches were also destroyed ([see Table 1](#)), these being some of the most reliable evidence of the Serbs' native status. The process of desecration and destruction of Serbian places of worship continued during the second and early third decade of the 21st century.

Inhabited places in which Serbian churches and monasteries were destroyed are the following: **Babljak** (S.K., 2019), **Belica** (Folić, 2013, p. 35), **Belo Polje** (Government of the Republic of Serbia [GRS], 2004), **Binač** (Čup, 2017), **Buzovik** (Folić, 2001, p. 23; GRS, 2004), **Brod** (GRS – Office for Kosovo and Metohija [OK and M], 2022), **Brnjača** (GRS, 2004), **Varage** (GRS – OK and M], 2022), **Velika Reka** (Folić, 2001, p. 20), **Vitomirica** (Folić, 2001, p. 37), **Vučitrn** (GRS, 2004), **Gatnje** (Folić, 2001, p. 31), **Gojbulji**, **Gornja Gušterica** (GRS – OK and M, 2022), **Gornja Pakaštica** (Folić, 2001, p. 38), **Gornja Srbica** (Folić, 2001, p. 30), **Gornji Livoč** (GRS, 2004), **Gornje Nerodimlje** (GRS, 2004; Katarina, 2016, 4th November), **Gornji Zakut** (Folić, 2001, p. 44), **Grebник** (Folić, 2001, p. 34), **Grmovo** (Folić, 2001, p. 27), **Grnčar**¹⁶ (GRS, 2004), **Gnjilane** (GRS, 2004), **Dvoranje** (GRS, 2004), **Dobra Voda** (GRS, 2004), **Dobrčane** (Folić, 2001, p. 29), **Dolac** (GRS, 2004), **Donja Bitinja** (GRS – OK and M, 2022, 2022), **Gornje Nerodimlje** (GRS, 2004), **Donji Ratiš** (Folić, 2001, p. 37), **Donja Slapašnica** (GRS, 2004), **Donja Šipašnica** (Beta, 2019), **Drenovce** (GRS – OK and M, 2022), **Drnsnik** (GRS, 2004), **Drajkovce** (GRS – OK and M, 2021), **Djakovica** (GRS, 2004, [see Photo 1](#)), **Djurakovac** (GRS, 2004), **Žegra** (GRS, 2004), **Živiniane** (Archives, 2009), **Žitinja** (Folić, 2001, p. 34), **Zaskok** (Folić, 2001, p. 27), **Zočište** (GRS, 2004), **Zupče** (GRS – OK and M, 2022), **Jagnjenica** (GRS – OK and M, 2022), **Kačanik** (Folić, 2001, p. 32), **Kijevo** (Folić, 2001, p. 27, [see Photo 2](#)), **Klina** (Folić, 2001, p. 28), **Klokot** (GRS, 2022), **Kosovska Kamenica** (GRS, 2004), **Kosovska Mitrovica** (GRS, 2004), **Koriša** (GRS, 2004), **Koš** (Folić, 2001, p. 34), **Leočina** (Jeftić, 2011), **Lokvica** (Jeftić, 2011), **Ločane** (GRS, 2004), **Ljubižda** (GRS, 2004), **Ljubovo** (Archives, 2009), **Mlečane** (GRS, 2004), **Mušnikovo** (Archives, 2009), **Mušutište** (Archives, 2009, [see Photo 3](#)), **Naklo** (Folić, 2001, p. 20), **Nekodim** (GRS, 2004; GRS – OK and M, 2022), **Novake** (Folić, 2001, p. 25), **Obilić** (Archives, 2009), **Opteruša** (Radić, 2014; Archives, 2009), **Osojane** (Folić, 2001, p. 23; Kosovo. net., 2001), **Parteš** (GRS – OK and M, 2022), **Petrič** (Folić, 2001, p. 17, [see Photo 4](#)), **Petrovce** (Folić, 2001, p. 20), **Peć** (GRS, 2004), **Pečka Banja** (Archives, 2009), **Piskota** (GRS, 2004), **Podgorce** (Archives, 2009), **Podgradje**, **Podujevo** (Folić, 2001, p. 20; 17th March 2019, Beta), **Pomazatin** (Archives, 2000), **Popovljane** (GRS, 2004), **Potkalja** (Jeftić, 2011), **Priština** (GRS, 2004; Folić, 2001, p. 29), **Pustenik**, **Prizren** (GRS, 2004, [see Photo 5](#)), **Rakinica** (GRS, 2004), **Retimlje** (Archives, 2009), **Rečani** (GRS, 2004), **Rudnik** (Folić, 2001, p. 36), **Samodreža** (GRS, 2004), **Siga** (GRS,

¹⁶ The village of Grnačar was named Grnčare in 1975.

2004), **Sićevo** (GRS, 2004), **Slovinje** (GRS, 2004), **Smać** (Folić, 2001, p. 30), **Softović** (GRS, 2004), **Srbica** (GRS, 2004), **Sredska** (Serbian Orthodox Church, 2014), **Srpski Babuš** (Folić, 2001, p. 16), **Suva Reka** (Folić, 2001, p. 16), **Sušica** (Serbian Orthodox Church, 2016), **Talinovac** (GRS, 2004; GRS – OK and M, 2022), **Uroševac** (GRS, 2004), **Cernica** (GRS, 2004), **Čabić** (GRS, 2004; GRS, 2004), **Šarenik** (Folić, 2001, p. 13), **Šilovo** (GRS – OK and M, 2022), **Štimlje** (GRS, 2004) ([see Map 1](#)).

DISCUSSION

The socio-geographic area of Kosovo and Metohija represents a zone which meets all the criteria required to present its cultural heritage as a unique testimony to Serbian cultural traditions and civilisation. Exceptional examples of sacral building heritage represent the symbols of Serbian spirituality, culture, and identity of Serbs, who have been mainly banished physically from this geographic area by now. The Serbian monasteries of Visoki Dečani, Gračanica, and the Patriarchate of Peć and the Church of Our Lady of Ljeviš are cultural heritage in the territory of Kosovo and Metohija that were registered in 2004 and 2006 as the UNESCO world heritage sites, under the common name *Medieval Monuments in Kosovo*. Owing to their value, the representative Serbian Medieval monasteries by far exceed the local and regional importance because they stand for some of the finest works of Byzantine-Romance culture, with a unique fresco painting style that emerged in the Balkans between the 13th and 17th centuries.

Political and social changes that took place after 1999 have led to very complex socio-geographic processes in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija, with a pronounced tendency to change socio-geographic sustainability of Serbs and Serbian identity in Kosovo and Metohija.

During the period 1999–2022, a large number of Serbian Orthodox places of worship were destroyed in Kosovo and Metohija. The persecution of Serbs and their banishment from centuries-long homes, as well as the destruction of Serbian churches, monasteries, houses, and cemeteries, demonstrate a clear intention to annihilate Serbian Orthodox heritage. The disheartening fact is that to date a negligible number of perpetrators have been identified and brought to justice for the crimes they committed. “Although all prominent political figures have resolutely and publicly condemned the destruction of Serbian churches and monasteries in Kosovo and Metohija and labelled it ‘orchestrated’, none of those who organized it have been subject to legal proceedings or are under investigation” (Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church, 2015). Serbian sacral cultural monuments in the most obvious of ways demonstrate historical and cultural importance of the territory of Kosovo and Metohija. This heritage constitutes an inseparable part of entire Serbian cultural heritage. Research into destroyed Serbian cultural heritage indicates an urgent need to conduct constant and comprehensive scientific valuation of cultural heritage in Kosovo and Metohija - as part of the world cultural heritage and Christian traditions. Since banished Serbian experts are denied access and work on the cultural property in Kosovo and Metohija, it is imperative that lasting and comprehensive consequences of the suffering of Serbs and Serbian identity in Kosovo and Metohija be made public to the world. It is necessary to register all devastated churches and monasteries of the Serbian

Orthodox Church in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija with an international register: ICOMOS National Committees - Heritage Risk Program (ICOMOS, 2019), because there is reasonable fear that the current conditions may alter. Due to a lack of a comprehensive register of Serbian cultural heritage, which is exposed to extensive damaging, vandalism, theft, and other forms of destructive activities, it is necessary to compile a detailed list - cadastre of immovable property of all Serbian churches and monasteries in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija. Additionally, it is necessary to devise a plan that would ensure regular inspection of sites where Serbian churches and monasteries are located.

CONCLUSION

In accordance with the Strategy for Sustainable Survival and Return to Kosovo and Metohija (*“Official Gazette of the Republic of Serbia”*, No. 32 of 14th May 2010) and personal research, it is apparent that: “The Strategy promotes multi ethnicity, religious, and cultural diversity, as the foundation of democratic and generally accepted European values that represent a prerequisite for cohabitation of all its citizens.” Official documents clearly show that the principles promoted by the Strategy have not taken hold in any of their segments, nor are they being observed, mainly by the majority inhabitants in Kosovo and Metohija - Albanian population, as well as interim authorities of the self-declared state of Kosovo. The data presented in this paper also bear witness to the position of the Serbian population in Kosovo and Metohija. Only a small portion of terror suffered by the Serbian population and threats to their safety and survival in their centuries-long homes has been shown in this paper.

Despite measures that are declaratively promoted in relevant documents, none of the conditions necessary for sustainable survival and return of population to this Serbian Region, has been fulfilled. One of the main envisaged measures is to ensure safety for the lives and property of the Serbian population, as well as those of other minorities, but also to provide income-generating opportunities for the Serbian population. Only in this way is it possible to offer perspectives and future mainly to young people and families, thus allowing them to return or to stay in Kosovo and Metohija. By creating conditions and perspectives for the Serbian population to survive in Kosovo and Metohija, room is also created for the return of displaced citizens.

The essence of survival and return of the Serbian population, but also of a better life for Albanian and non-Albanian populations in Kosovo and Metohija, is economic revival and development of this part of Serbia. This is possible to achieve through the forming of a strong private sector, encouraging entrepreneurship but also through establishing SMEs. These SMEs should be the main drive of the Autonomous Province’s economic development.

Unfortunately, strategies and many of the proposed measures have remained merely a dead letter.

Very complex socio-geographic processes that are taking place in this Autonomous Province, without any indication of change, make relations among nations in Kosovo and Metohija even more complicated. The best illustration of this is that during the period 1999-2022 Serbian cultural heritage was being destroyed systematically. Such a process

that is taking place in civilized societies stands for a precedent in recent European history. Twenty-three years after NATO aggression and conflict in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija, it can be claimed that nowhere in Europe does such a socio-geographic segregation exist, as is the case in this territory of the Republic of Serbia. More than 200,000 displaced citizens are currently living outside their homes. Nowhere in the world has such ethnic cleansing of towns and villages been recorded as is the case with Serbs and Serbian populated places in Kosovo and Metohija. Safety circumstances and all sociological factors that are of relevance for sustainable development of Serbs are today compromised in Kosovo and Metohija. At the same time, socio-geographic determinants are indicative of very complex processes that the Serbian community was affected by in the territory of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija from 1999 to 2022. These are manifested in Serbs living in enclaves, without any human dignity, in persecutions, killings, arson of Serbs' houses, Serbian churches, monasteries, and demolition of cemeteries, and the absence of conditions for returning to their centuries-old homes.

Furthermore, socio-geographic determinants of destroyed Serbian churches and monasteries in Kosovo and Metohija from 1999 to 2022 unequivocally show the existence and duration of Serbian cultural heritage and serve as the best confirmation of values of the Serbian nation and centuries-long uninterrupted Serbian presence in the territory of Kosovo and Metohija. Acquired socio-geographic insights, which are based on objective scientific research into devastated churches and monasteries, should serve the purpose of determining a role played by sacral heritage in the territory of Kosovo and Metohija. The circumstances of everyday life of the Serbs represent a form of Golgotha for these people and for Serbian cultural heritage. The focus on 137 devastated Serbian churches and monasteries in 109 inhabited places in Kosovo and Metohija provides valid scientific socio-geographical results required to shape the picture of a high-conflict society and the detriments to the community living in Kosovo and Metohija. A major concern is the social community in which an ever-stronger pace of daily devastation of Serbian places of worship is observed, as well as an inhuman treatment of everything that is Serbian. The development of future relations between Serbs and Albanians is disquieting. Consequences potentially resulting from ethnic conflicts in Kosovo in Metohija are unforeseeable. The Government of the Republic of Serbia is undertaking a number of measures and activities through the implementation of the Strategy for Sustainable Survival and Return to Kosovo and Metohija (GRS, 2010), whose purpose is to allow for sustainable survival and return both of Serbs and members of other national minorities to the territory of the Autonomous Province. Serbian historical and cultural monuments in Kosovo and Metohija stand for incomparable evidence of grandiose works across different historical epochs, so this is why preservation, protection, and restoration of Serbian cultural and religious heritage is very important for the survival of the Serbian nation, state and the Serbian Orthodox Church.

REFERENCES/ ЛИТЕРАТУРА

- Cvijić, J. (1906). *Basics of Geography and Geology of Macedonia and Old Serbia*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije. [In Serbian]

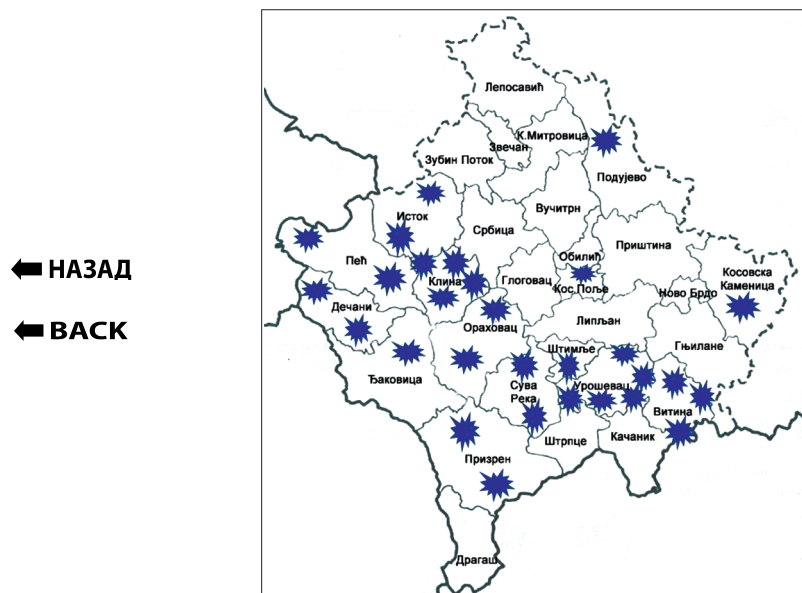
- Ćup, A. (2017, November 29). Binač: Serbian Centuries Destroyed in a Single Day. *Gračanica online info*, Available at: <http://gracanicaonline.info/2017/11/20/binac-srpski-vekovi-sruseni-i-jednom-danu/>. [In Serbian]
- Dečanac, I. (2001, August 13). First Serbian Returnees Arrive in Osojane. *Kosovo. Net*. Available at: http://www.kosovo.net/osojane_s.html. [In Serbian]
- Folić, Lj. (2001). *Crucified Kosovo - Destroyed and Desecrated Serbian Orthodox Churches in Kosovo and Metohija (June 1999 - May 2001)*. Beograd – Prizren. Eparhija raško-prizrenska. [In Serbian]
- Grujić, R. (1927). Metoh, Metohija. In: *National Encyclopaedia of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, vol. 2. Zagreb. [In Serbian]
- Ivanović, M. (2013). *Metohija - Monuments and Destructions 1923-2011*. Novi Sad: Prometej; Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Jeftić, A. *From Kosovo to Jadovno*. Available at: <http://svetosavlje.org/od-kosova-do-jadovna-putni-zapisi/29/>. [In Serbian]
- Katarina (2016, November 4). Last Capital of the Nemanjić Family. *Opanak*. Available at: <https://www.opanak.rs/poslednja-prestonica-nemanjica>. [In Serbian]
- Medojević, J. & Milosavljević, S. (2019). *Demographic processes in Kosovo and Metohija from 1999 to 2019*. *Kosovsko-metohijski zbornik* 8 (265–285). Beograd. SANU. [In Serbian]
- Nikolić, M. et al. (2021). *World cultural heritage monuments in Kosovo and Metohija - problems and perspectives of protection*. *Arhitektura i urbanizam*, br. 53. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije. Beograd, Available at: DOI: <https://doi.org/10.5937/a-u0-34403>. [In Serbian]
- Pavlović, M. (2019). *Geographical Regions of Serbia 2 - mountain-basin-valley macro-region*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet. [In Serbian]
- Pavlović, M. & Marković, P. (2006). *Kosovo and Metohija: Past, Remembrance, Reality*. Novi Sad: Preporod MM. [In Serbian]
- Radić, O. (2014, May 30). Ascension of the Lord - Salvation Day in Orahovac. *Pravoslavlje Ru*. Available at: <https://srpska.pravoslavie.ru/71124.html>. [In Serbian]
- Radovanović, M. (2008) *Kosovo and Metohija*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Stojančević (1994). *Serb and Albanians 1804–1812*. Novi Sad: Prometej. [In Serbian]
- Urošević, A. (1964). *Kosovo. Serbian Ethnographic Collection. Settlements and Origin of the Population*, vol. 39. Beograd. [In Serbian]

ELECTRONIC SOURCES/ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ:

- Archives. (2000, July 17). The church destroyed by explosives in the village of Pomazatin. *Blic*, Available at: <http://www.blic.rs/vesti/hronika/minirana-crkva-u-selu-pomazatin/2xycm3b>. [In Serbian]
- Archives. (2013, January 22). Desecrated church in the village of Babljak. *Radio KiM*. Available at: <https://www.radiokim.net/vesti/u-babljaku-oskrnavljena-crkva-i-obi-jene-tri-srpske-kuce.html>. [In Serbian]
- Archives. (2009, December 11). Orthodox Christian temples destroyed since the arrival of KFOR. *Kosovo i Metohija, internet portal*, Available at: <http://www.kosovo-metohija>.

- com/index.php/2009-12-21-16-12-20/2009-12-12-21-03-15/2009-12-12-21-04-06. [In Serbian]
- Archives. (2021, May 25). Office for Kosovo and Metohija; Desecrated Saint Petka's Church in the village of Donja Šipašnica. *Beta*, Available at: <https://beta.rs/vesti/politika-kosovo/146748-kancelarija-za-kim-oskrnavljena-crkva-svete-petke-u-selu-donja-sipasnica-foto>. [In Serbian]
- Beta. (2019, mart 17). Fifteen years since the March pogrom over Serbs in Kosovo. *Glas Podrinja*, Available at: <http://www.glaspodrinja.rs/cir/aktuelno/7721/petnaest-godina-od-martovskog-pogroma-nad-srbima-na-kosovu/>. [In Serbian]
- Documentation Centre (2015, October 21). *Letter No. 1047 of the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church to Ms. Irina Bokova*, UNESCO Director-General, *Vreme*, Available at: <https://www.vreme.com/projekat/o-kosovu-u-unesku/>. [In Serbian]
- Government of the Republic of Serbia [GRS]. *Sacral and cultural goods destroyed in the March pogrom*. Available at: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/unisteno_mart2004.pdf. [In Serbian]
- Government of the Republic of Serbia [GRS]. *Destroyed and damaged cultural goods in Kosovo and Metohija from 1999 to 2004*. Available at: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/unisteno_osteceno_1999-2004.pdf. [In Serbian]
- Government of the Republic of Serbia [GRS], Office for Kosovo and Metohija. *Etnički motivisani incidenti na Kosovu i Metohiji, 2021/2022*. Available at: <http://www.kim.gov.rs/incidenti-kim.php>. [In Serbian]
- Government of the Republic of Serbia [GRS]. *Sacral and cultural goods destroyed in the March pogrom*. Available at: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/unisteno_mart2004.pdf. [In Serbian]
- Government of the Republic of Serbia [GRS]. (2010) Strategy for Sustainable Survival and Return to Kosovo and Metohija, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, No. 32 of 14th May 2010. Available at: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2010/32/1/reg>. [In Serbian]
- ICOMOS *World Reports on Monuments and Sites in Danger*. Available at: <https://www.icomos.org/en/get-involved/inform-us/heritage-alert/heritage-at-risk-reports>.
- Serbian Orthodox Church, *Saint Dimitri's Temple in Sušica Assaulted by Vandals Once Again*. Available at: http://www.spc.rs/sr/hram_svetog_dimitrija_u_sushici_opet_na_meti_vandala. [In Serbian]
- S.K. (2019, April 2). The church in Banjska near Vučitrn burgled. *Jedinstvo – Kosovska Mitrovica*. Available at: <https://jedinstvo.rs/objijena-crkva-u-banjskoj-kod-vucitrna> [In Serbian]

APPENDIX/ПРИЛОГ

Карта 1. Неки од срушених манастира и цркава на територији Косова и Мејтохије / Map 1. Some of the demolished monasteries and churches in the territory of Kosovo and Metohija

Извор: Основа карте је преузета из Републичког геодетског завода (административне границе општина), садржај карте унели су аутори рада / Source: Outlines of the map were taken from the Republic Geodetic Authority (administrative borders of municipalities), content of the map was added by the authors of this paper

Табела 1. Начини уништавања српских цркава и манастира на Косову и Мејтохији од 1999. го јуна 2022. године / Table 1. Manner of destruction of Serbian churches and monasteries in Kosovo and Metohija between 1999 and June 2022

Пљачка покретног блага / Looting movable cultural heritage	25
Скрнављење светиње / Desecration	22
Минирање / Destruction by explosives	37
Паљење / Arson	42
Рушење / Pulling down	30
Демолирање / Demolition	28
Обијање / Burglary	11

Извор: Folić (2001); Vlada Republike Srbije ([VRS] 2004–2009); Sveti Arhijerejski Sinod Srpske pravoslavne Crkve (2003), дневна штампа (1999–2022) / Source: Folić (2001); Government of the Republic of Serbia ([GRS] 2004–2009); Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church (2003), daily newspapers (1999–2022)

◀ НАЗАД

◀ BACK

Фотографија 1. Рушевине Храма Светије Тројице у Ђаковици
/ Photo 1. Debris of the Church of the Holy Trinity in Djakovica

Извор: Фото-документација Манастира Дечани
/ Source: Photo archives of the Monastery of Dečani

◀ НАЗАД

◀ BACK

Фотографија 2. Рушевине Храма Светиої Николе у Кијеву
/ Photo 2. Debris of the Church of St. Nicholas in Kijevo

Извор: Фото-документација Манастира Дечани
/ Source: Photo archives of the Monastery of Dečani

◀ НАЗАД

◀ ВАСК

Фотографија 3. Рушевине Храма Светије Тројице на брду Русиница
изнад Мушутиништа / Photo 3. Debris of the Church of the Holy Trinity
on the hilltop of Rusinica (overlooking Mušutište)

Извор: Фото-документација Манастира Дечани
/ Source: Photo archives of the Monastery of Dečani

◀ НАЗАД

◀ ВАСК

Фотографија 4. Рушевине Храма Светије Тројице у селу Пејрич
/ Photo 4. Debris of the Church of the Holy Trinity in the village of Petrič

Извор: Фото-документација Манастира Дечани
/ Source: Photo archives of the Monastery of Dečani

◀ НАЗАД

◀ BACK

Фотографија 5. Рушевине Храма Свештої Георгија у Призрену
/ Photo 5. Debris of the Church of St. George in Prizren

Извор: Фото-документација Манастира Дечани
/ Source: Photo archives of the Monastery of Dečani